

Inhoud

Wat is formatief handelen?	1
1.1 Waarom dit boek?	1
1.2 Definitie: wat is formatief handelen?	5
1.3 Definitie: wat is feedback?	8
1.4 De winst van formatief handelen	10
1.5 Samenvatting	11
Formatief handelen in de les	13
2.1 De formatieve cyclus in de praktijk	13
2.2 Feedback in de praktijk	18
2.3 Voorwaarden om de formatieve cyclus toe te passen	26
2.4 Formatief handelen: zo begint u	28
2.5 Technieken die formatief handelen ondersteunen	32
2.6 Samenvatting	35
Doel: waar werkt de leerling naartoe?	37
3.1 Leerdoelen	37
3.2 Succescriteria	42
3.3 Feed up: informatie over het doel	43
3.4 Werkvormen	55
3.5 Samenvatting	58
Toets: waar staat de leerling nu?	59
4.1 Wat is toetsen?	59
4.2 Feed back: informatie over de toets	64
4.3 Werkvormen	68
4.4 Voortgang zichtbaar maken	77
4.5 Samenvatting	82
Gevolg: wat heeft de leerling nog te doen?	83
5.1 Feed forward: informatie over het gevolg	83
5.2 Werkvormen	85
5.3 Gevolg van een toets	92
5.4 Samenvatting	104

6	Praktijkvoorbeelden	105
7	ICT-middelen om formatief te handelen	113
	Formatief handelen schoolbreed	119
8.1	Strategisch niveau	120
8.2	Tactisch niveau	126
8.3	Operationeel niveau	129
8.4	Samenvatting	133
	Bijlage I: Matrix van feedback om te leren	135
	Bijlage II: Lesvoorbereidingsformulier formatief handelen	137
	Bijlage III: Lesvoorbereidingsformulier formatief handelen met tips en aandachtspunten	138
	Bijlage IV: Lesobservatieformulier formatief handelen	140
	Trefwoordenlijst	142
	Literatuur	143
	Meer lezen	150

Hoofdstuk 1

Wat is formatief handelen?

Formatief handelen verwijst naar alle processen waarbij docenten en leerlingen gebruikmaken van informatie over het leren, om te leren.

In dit hoofdstuk bespreken we de uitgangspunten van dit boek. Welke aanleidingen zijn er om met formatief handelen aan de slag te gaan? En wat is dat dan precies? Ook lichten we toe welke winst er te behalen valt als het u lukt om formatief handelen effectief in uw lessen toe te passen.

1.1 Waarom dit boek?

De essentie van het onderwijs is te vinden in de dagelijkse lespraktijk. Leerlingen komen naar uw lessen om te leren. Als docent organiseert en geeft u deze lessen om leerlingen in staat te stellen de leerdoelen te behalen. Maar hoe effectief leren de leerlingen in uw lessen? Om deze vraag te beantwoorden geven de cijfers voor de toetsen of de examenresultaten vaak onvoldoende houvast. Welke voorkennis hebben leerlingen bijvoorbeeld al van de leerstof? Welke hiaten zijn er nog? En in hoeverre dragen uw lessen bij aan de verbetering van de leerprestaties?

Er wordt veel onderzoek gedaan naar het zichtbaar maken van het leren en de kenmerken van een effectieve les. In de wetenschap is er overeenstemming over het belang van formatief handelen bij het leren van leerlingen (Schildkamp et al., 2014). Zo blijkt uit diverse studies dat formatief handelen kan leiden tot beter onderwijs en betere leerprestaties (Briggs et al., 2012; Hattie, 2009; Kingston en Nash, 2011; Van der Ploeg en Van Engen, 2017; William et al., 2004). Ook kan formatief handelen leiden tot meer motivatie en zelfregulatie bij leerlingen (Stobart, 2008; Van der Ploeg en Van Engen, 2017). Deze inzichten zijn voor veel scholen en docenten een aanleiding om te zoeken naar de mogelijkheden om formatief handelen toe te passen in hun onderwijs. Voorwaarde voor deze positieve effecten is wel dat formatief handelen goed en systematisch wordt uitgevoerd, in combinatie met het geven van effectieve feedback. Dat vraagt veel van scholen, schoolleiders, docenten en leerlingen (Schildkamp et al., 2014). Wij hopen met dit boek een bijdrage te leveren aan het effectief toepassen van formatief handelen in de praktijk.

Verbeteren van leerprestaties

Het doel van formatief handelen is om betere beslissingen te nemen over het leerproces. Doordat lessen effectiever worden, zullen leerprestaties toenemen. De Monitor leskwaliteit van de Inspectie van het Onderwijs beschrijft vijf kenmerken van een effectieve les: lesklimaat, klassenmanagement, instructie, afstemming en zelfregulerend leren. Het concrete gedrag van een docent dat bij deze kenmerken hoort is voor een aanzienlijk deel ook van belang bij formatief handelen:

Kenmerken van een effectieve les	Formatief gedrag van de docent	Indicator bij lesobservatie	Bijbehorend onderdeel van de formatieve cyclus (zie figuur 1.2)
1. Lesklimaat			
2. Klassenmanagement			
3. Instructie	Lesdoel duidelijk maken	De docent vertelde aan het begin wat de leerlingen tijdens de les gingen leren.	Doel
	Feedback geven	De docent legde uit waarom een antwoord goed of fout was.	Feed back
4. Afstemming	Controleren of leerlingen de lesstof begrijpen	De docent controleerde of de leerlingen het wel of niet snapten tijdens de les.	Toets
	Leerlingen helpen als zij de stof niet begrijpen	Als leerlingen tijdens de les iets moeilijk vonden, dan hielp de docent hen.	Gevolg
	Moeilijkere opdrachten geven als leerlingen de stof al begrijpen	Als leerlingen het al snapten, dan liet de docent hen moeilijkere opdrachten maken.	Gevolg
5. Zelfregulerend leren	Laten nadenken over wat leerlingen nog niet begrijpen	De docent liet de leerlingen tijdens de les nadenken over wat ze al wel en wat ze (nog) niet snapten.	Feed back
	Laten nadenken over hoe leerlingen de lesstof beter kunnen leren	De docent liet de leerlingen tijdens de les nadenken over hoe ze wat ze nog niet goed snapten nog beter kunnen leren.	Feed forward
	Stimuleren om te werken aan het lesdoel	De docent stimuleerde leerlingen tijdens de les om te werken aan hun doelen.	Gevolg

Figuur 1.1 Monitor leskwaliteit, Inspectie van het Onderwijs (2023).

gemaakt tussen toetsen van het leren en toetsen om te leren. Dit laatste hoort niet in het examenprogramma thuis, maar valt binnen het domein van formatief handelen. De Onderwijsraad adviseert "... meer ruimte te geven aan de formatieve functie van toetsing, om zo het lesgeven van de docenten en het leerproces van de leerlingen beter te ondersteunen."

Het moet anders, vindt ook de VO-raad. Daarom zijn er in 2019 negen actielijnen uitgezet met als doel de schoolexamens weer tot hun afsluitende functie terug te brengen. Nu is er sprake van een 'willekeurige verzameling schoolexamens, voortgangstoetsen en huiswerkopdrachten'.

In het mbo is eveneens sprake van oneigenlijk gebruik van de examenprogramma's. Zo blijkt uit het onderwijsverslag van de Inspectie van het Onderwijs (2015) dat ruim 25 procent van de onderzochte opleidingen onvoldoende onderscheid aanbrengt tussen begeleiden en beoordelen. Ook daar is de vraag relevant welke onderdelen in het examenprogramma nu echt iets zeggen over wat een leerling moet kennen en kunnen voor het examen en wat nodig is voor het leerproces.

Toetsen om te leren

Formatief handelen kan u als docent helpen om te bepalen wat uw leerlingen in de lessen nodig hebben om te leren en zich te verbeteren. Ook kunt u hen ondersteunen in het vergroten van de motivatie en het eigenaarschap over het leren. De inzichten in wat werkt in de klas hebben in de context van de hierboven beschreven ontwikkelingen tot gevolg dat formatief handelen een belangrijk speerpunt is van veel scholen. Onder docenten leven vooral vragen van praktische aard. Wat is formatief handelen nu precies? Hoe werkt het? Wat voegt formatief handelen toe? En vooral: hoe doe je dat in de dagelijkse lespraktijk? Ook heerst er op scholen nog de nodige begripsverwarring rondom het begrip formatief. Wat is nu de juiste term? Wat is het verschil tussen formatief handelen, formatief evalueren, een formatief assessment, formatief werken, formatief toetsen en ontwikkelingsgericht beoordelen? Ondanks enkele kleine verschillen tussen deze begrippen wordt er vaak hetzelfde mee bedoeld. De belangrijkste overeenkomsten tussen de verschillende termen is dat het om een continu en cyclisch proces gaat, dat plaatsvindt tijdens het leren. Formatief handelen is dus meer dan alleen het zichtbaar maken van het leren of het toepassen van een werkvorm. Het belangrijkste kenmerk is dat er bewijs over het leren wordt verzameld én gebruikt om te leren. In deze herziene versie van dit boek gebruiken wij de term formatief handelen, omdat deze naamgeving in Nederland inmiddels het meest gangbaar is.

De belangrijkste omschakeling voor docenten die formatief handelen bewust willen toepassen, is dat zij structureler gaan toetsen om tijdens het leren een betere beslissing te kunnen nemen over de stappen die leerlingen te zetten hebben in het behalen

De conclusie van de Monitor leskwaliteit in 2023 is dat de leskwaliteit in het voortgezet onderwijs vooral verbeterd kan worden op het gebied van effectieve instructie, afstemming op de onderwijsbehoefte van leerlingen en het stimuleren van zelfregulerend leren. In meer dan twee derde van de lessen laten docenten leerlingen niet of nauwelijks nadenken over wat zij nog niet begrijpen en hoe zij deze lesstof vervolgens beter kunnen leren (Inspectie van het Onderwijs, 2023).

Motiveren tot leren

De belangstelling voor formatief handelen komt niet alleen voort uit het willen verbeteren van leerprestaties. Steeds meer docenten worstelen met de vraag hoe ze hun leerlingen kunnen motiveren. 'Leerlingen leren alleen maar voor een cijfer', is een veelgehoorde uitspraak. En dan vinden ze een zesje meestal ook nog wel genoeg. Formatief handelen wordt aangegrepen om leerlingen te stimuleren om meer tijdens en tussen de lessen door te leren in plaats van pas de avond voor de toets. Je toetst nog wel, maar dan op een andere manier en op een ander moment. Op basis van een literatuuronderzoek formuleerde de Inspectie van het Onderwijs (2019) tien kenmerken die bijdragen aan motiverend onderwijs. Vier daarvan zijn direct in verband te brengen met formatief handelen: het onderwijs is doelgericht, de leerlingen krijgen effectieve/constructieve feedback, de leerlingen doen succeservaringen op en de leerlingen hebben regie over hun leerproces. Met formatief handelen stemt u lessen beter af op de onderwijsbehoefte van uw leerlingen, om hen meer succeservaringen te bieden, waardoor zij meer vertrouwen in het eigen kunnen krijgen. Daarnaast kunt u met formatief handelen sturen op extrinsieke motivatie, door structureel zichtbaar te maken wat leerlingen beheersen en daar een vooraf gecommuniceerde positieve of negatieve consequentie aan te verbinden.

Zelfregulerend leren

Naast het verhogen van leerprestaties en het vergroten van de kans op motivatie bij leerlingen is het werken aan zelfregulerend leren een aanleiding om met formatief handelen aan de slag te gaan. Zelfregulerend leren is een cyclisch proces dat een leerling zelf (meta)cognitief, motivationeel en gedragsmatig met leerstrategieën beïnvloedt en reguleert om leerdoelen te bereiken (Verbaan & Potiek, 2022). Door leerlingen te activeren in het formatieve proces en hen dit steeds meer zelf te laten reguleren, kunt u gestructureerd oefenen met zelfregulerende vaardigheden. Van de verschillende zelfregulerende vaardigheden die Zimmerman (2002) heeft geconcretiseerd, zijn bijvoorbeeld het stellen van leerdoelen, jezelf controleren, de omgeving herorganiseren om de gestelde doelen te kunnen bereiken, de eigen manier van werken evalueren, het toeschrijven van resultaten aan de juiste oorzaken en het aanpassen van de gebruikte werkwijze voor de toekomst relevant bij formatief handelen.

Meer balans in de toetspraktijk

Uit onderzoek van de Onderwijsraad (2018) blijkt dat de huidige toets- en examenpraktijk uit balans is. Zo wordt er in veel examenprogramma's onvoldoende onderscheid

van leerdoelen. Dit vraagt wel om een bredere benadering van het begrip ‘toets’ dan u misschien gewend bent. Als middel om kennis of vaardigheden van een leerling te meten, kan een toets naast het bekende proefwerk bijvoorbeeld worden toegepast in de vorm van een quiz, oefenopdracht of observatie. In hoofdstuk 4 leest u hierover meer.

Leeswijzer

Wat ons betreft mag u in dit boek in plaats van formatief handelen ook formatief evalueren of formatief toetsen lezen. We bedoelen hetzelfde.

Dit boek

We willen met dit boek aansluiten bij de gesignaleerde behoeftes. Het boek bevat een beknopt overzicht van relevante bevindingen uit onderzoek naar wat formatief handelen effectief maakt. We besteden echter vooral aandacht aan de praktische toepassingen in de les. Aangezien formatief handelen pas effectief wordt als het geïntegreerd is in de dagelijkse lespraktijk, zult u meerdere raakvlakken herkennen met onze andere publicaties over effectief lesgeven. Het begrippenkader in dit boek is afgestemd op de methodes zoals beschreven in *De zes rollen van de leraar in de praktijk* (Moonen et al., 2022), *De leercoach, de zesde rol van de leraar* (Verbaan en Potiek, 2022), *Activerende en passende werkvormen: Naar meer variatie en motivatie in de les* (Van der Burg, Berben, & Moonen, 2017) en *Differentiëren is te leren! Omgaan met verschillen in het vo en mbo* (Berben, 2020).

1.2 Definitie: wat is formatief handelen?

Met formatief handelen maakt u niet alleen zichtbaar wat geleerd is, maar vooral wat nog te leren is.

In een praktisch boek waarin de toepassing van formatief handelen in de les centraal staat, past geen theoretische overzichtsstudie van wat formatief handelen is. Voor een zo effectief mogelijk gebruik van dit boek is wel een goed begrip nodig van de definitie die wij in dit boek hanteren. En daarbij helpt het om eerst goed onderscheid te maken tussen de verschillende functies van toetsen. Wij beperken ons hier tot de bespreking van twee functies.

Formatief versus summatief

De summatieve ofwel de beoordelende functie van toetsen heeft betrekking op het gebruik van resultaten van handelen of examens om beslissingen te nemen over bijvoorbeeld de bevordering van een leerling, de toelating of selectie voor een opleiding, opleidingsfase, certificering en diplomering.

De definities van formatief handelen zijn minder eenduidig. Een belangrijke overeenkomst in de verschillende definities is dat er doelgericht gebruik wordt gemaakt van

informatie over leerlingen om het leren te verbeteren. De functie van een toets is dus af te leiden van het doel van de toets. Een toets gebruikt u summatief door terug te kijken bij het afsluiten van een leerperiode, terwijl u bij het formatief gebruiken van een toets juist vooruit kijkt naar wat er nog te leren is in het restant van een leerperiode.

Summatief: toetsen van het leren.

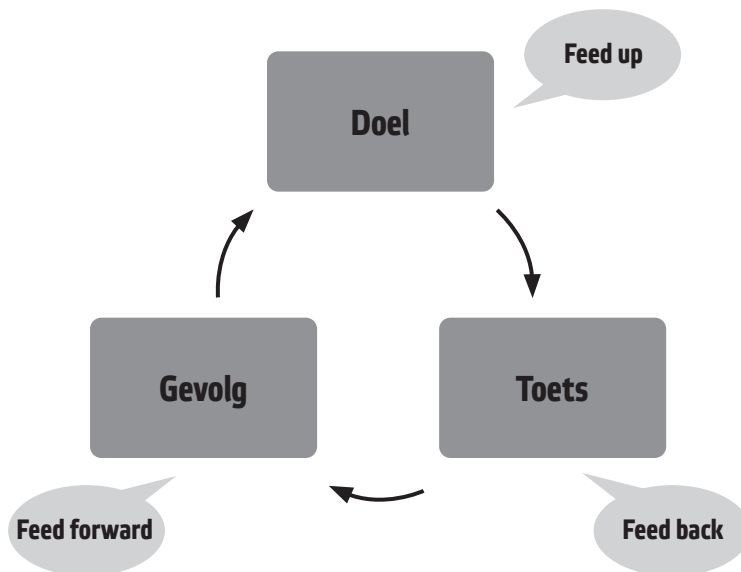
Formatief: toetsen om te leren.

Definitie

In dit boek hanteren wij de definitie van formatief handelen van Black en William (2009):

“Toetsing is formatief als leraren, leerlingen en hun klasgenoten bewijs verzamelen, interpreteren en gebruiken om beslissingen te nemen over de vervolgstappen in het leerproces die beter (onderbouwd) zijn dan de beslissingen die ze anders hadden genomen.”

Deze definitie hebben we uitgewerkt in het volgende model voor formatief handelen in de les.

Figuur 1.2 De formatieve cyclus (CPS Onderwijsontwikkeling en advies, 2019).

Het model is bedoeld als praktisch hulpmiddel voor docenten die van formatief handelen een vast onderdeel willen maken in hun dagelijkse lespraktijk. Om te kunnen

spreken van formatief handelen moeten drie onderdelen in samenhang aanwezig zijn: een doel dat richting geeft aan wat leerlingen willen of moeten leren, een toets die tijdens het leren inzicht geeft in hoeverre het doel al bereikt is en waaraan gevolg wordt gegeven in het onderwijsleerproces.

De communicatie tussen docent en leerling over de onderdelen doel, toets en gevolg vindt plaats in de vorm van feedback. Deze feedback is gebaseerd op drie kernvragen (Hattie & Timperley, 2007; Wiliam, 2011):

1. Doelen delen en verhelderen
  - Waar werkt de leerling naartoe? (feed up)
2. Toetsen om informatie te verzamelen over waar de leerling staat
  - Waar staat de leerling nu? (feed back)
3. Gevolg geven in het onderwijsleerproces
  - Wat heeft de leerling nog te doen? (feed forward)

Leeswijzer

In dit boek schrijven we de drie vormen van feedback met een spatie: feed up, feed back en feed forward.

Als we feedback aan elkaar schrijven, bedoelen we daarmee de overkoepelende vorm. Feedback omvat dus zowel feed up, feed back als feed forward.

Cyclisch

Formatief handelen is een cyclisch proces, waarbij de leerdoelen leidend zijn. Tijdens het werken aan een doel toetst u steeds waar de leerlingen staan en wat zij nog te doen hebben, om het leerproces waar nodig bij te sturen. Een cyclus wordt vaak meerdere keren doorlopen, totdat het doel bereikt is. Het regelmatig en op verschillende manieren toetsen van de beheersing van een leerdoel zal een groter effect hebben op het leren, omdat er dan meer mogelijkheden zijn om vervolgstapjes te organiseren vergeleken met het eenmalig en tegelijkertijd toetsen van meerdere doelen.

In het proces van formatief handelen richten wij ons op u als docent die denkt en handelt vanuit leerdoelen, toetst om informatie te verzamelen over wat de leerling al beheerst en dit gebruikt om beslissingen te nemen over vervolgstappen in het leerproces. Deze structurele en cyclische benadering van formatief handelen zal ertoe leiden dat deze beslissingen beter zijn, of beter onderbouwd zijn, dan de beslissingen die u anders had genomen (Black en Wiliam, 2009; Wiliam & Leahy, 2018). Tijdens het ontwerpen van uw lessen bepaalt u dus niet alleen wat en hoe u uw leerlingen laat leren, maar ook wanneer, hoe en hoe vaak u de beheersing van een leerdoel zichtbaar maakt, rekening houdend met de mogelijkheden die er zijn om iets met deze toetsresultaten te doen in het vervolg van het leerproces. Dit vraagt om het maken van keuzes: welk leerdoel toets ik wel en welke niet? Toets ik kort of uitgebreid? Welk doel toets ik vaker en wat een enkele keer?